

אלכסנדר יעקובסון הידיעות על מותה של הדמוקרטיה הישראלית מוקדמות מדי

כאשר דנים בשאלת איכותה של הדמוקרטיה הישראלית, מקובל להניח את עצם העובדה שישראל (בלי השטחים) היא מדינה דמוקרטית כמובנת מאליה, ומכאן למנות את חולשותיה ואת פגמיה של דמוקרטיה זו. ואכן, יש מה למנות. אולם אין שום דבר מובן מאליו בעצם קיומה של הדמוקרטיה בישראל. היא נוצרה והתפתחה בתנאים שיש בהם, לכאורה, לחנוק באיבה כל התפתחות דמוקרטית. ואף על פי כן, הפכה ישראל לאורך זמן, כפי שאנסה להראות בהמשך, לדמוקרטיה וליברלית יותר (ולא פחות, כפי שנטען לעתים). אני מעז לומר שאם יינתן אי פעם פרס נובל לדמוקרטיה בימינו, הוא לא יינתן לא לדנמרק ולא לנורבגיה, שבשתיהן שוררת דמוקרטיה מופתית. מה החוכמה בקיום דמוקרטיה בפינה המפותחת, העשירה והשלווה של צפון-מערב אירופה, שאינה יודעת סכסוך לאומי מהו? וכי ניתן היה לתאר שם, במשך כל המאה ה-20, משטר אחר זולת הדמוקרטיה? המשבח ארצות כאלו על משטרן הדמוקרטי דומה במקצת למי שמשבח מלאכי שרת על כך שאין יצר הרע שולט בהם.¹ מי שראויות לפרס זה הן שתי ארצות שונות מאוד זו מזו, שהתפתחה בהן ב-60 השנים האחרונות דמוקרטיה בעלת פגמים קשים בנסיבות בלתי אפשריות: הודו וישראל.

רק בלשון המעטה ניתן לומר שישראל שרויה בסכסוך לאומי אלים במשך יותר מ-60 שנים מאז הקמתה. האמת היא שהסכסוך קדם בעשרות שנים להקמת המדינה. לא רק המדינה, אלא עצם החברה היהודית בארץ נוצרה ועוצבה תוך כדי סכסוך, ולמעשה לא ידעה מעולם מצב של היעדר סכסוך. הסכסוך ידע עליות ומורדות; מעטים יחלקו על כך שבעשור האחרון חלה עלייה משמעותית באקוטיות שלו ובאלימות הכרוכה בו. אנו יודעים היטב כי עימות אלים פוגע באופן ממשי באיכות המשטר הדמוקרטי, גם בקרב דמוקרטיות מפותחות ומושרשות. מה שאירע בארצות הברית מאז ה-11 בספטמבר משמש כתזכורת לכך. טועה מי שחושב שמדובר רק בממשל בוש או בברוטליות אמריקאית מיוחדת. הנשיא אובמה שינה רק במידה צנועה מאוד את מדיניות ממשל בוש בנושאים אלה, והוא מותקף על כך על ידי ארגוני זכויות האדם. מדינות אירופה המטיפות היום מוסר לאמריקאים פעלו במרץ רב, ותוך כדי סטייה ניכרת מהנורמות הרגילות של זכויות האדם, כאשר עמדו הן עצמן בפני איום משמעותי על ביטחון הפנים שלהן, שלא לדבר על מלחמה.

שום חברה חופשית בעולם המודרני לא נוצרה ועוצבה בתנאים הדומים, מבחינת השפעתם השלילית על סיכויי צמיחת הדמוקרטיה, לדוגמה הישראלית. ספק אם מחשב כלשהו שהיו מזינים אותו בנתוני היסוד של ישראל היה פולט תשובה כי במדינה הנמצאת בתנאים כאלה יכולה להתקיים דמוקרטיה ליברלית – ליברלית דייה כדי לאפשר לכל משמיציה לטעון שאין היא דמוקרטיה ליברלית כלל, ולעשות זאת בכל אמצעי התקשורת ההמוניים ומעל לבמות ממסדיות מובהקות (לעתים קרובות – במימון ממלכתי) – מבלי לחוש בהיבט הגרוטסקי של העניין.

אלה הסבורים שישראל היא האשמה היחידה או העיקרית בסכסוך, מתקשים לפרגן לה על משטרה הדמוקרטי, המתקיים למרות הסכסוך. אולם האמת היא שהדמוקרטיה הישראלית היא הישג עצום גם – ואף ביתר שאת – בהנחה שישראל אשמה בסכסוך. האם מישהו חושב שמדינה שהיא אכן "אשמה בסכסוך" צפויה להיפגע פחות מהשלכותיו השליליות על משטרה הדמוקרטית? להיפך: חברה שהיא רעת לב, גזענית וברוטלית במידה כזאת שהיא בוחרת, מרצונה הטוב והחופשי, להימצא בסכסוך עם שכניה במשך עשרות שנים – האם סביר שתצליח לפתח משטר דמוקרטי? ניתן לטעון שישראל היא דמוקרטית יותר מכפי שמגיע לה להיות, בשל הכיבוש. ייתכן. אם רוצים לעסוק בשאלה מה מגיע לשני הצדדים לסכסוך זה, יש לדון תחילה בתרומתו של כל אחד מהם להמשכו, בלי לקפח לא את זה ולא את זה. אולם במה שנוגע למצב הדמוקרטיה – ככל שאדם ביקורתי יותר כלפי ישראל כצד לסכסוך, כך עליו להתפעל יותר מהדמוקרטיה הישראלית.

זאת ועוד – הרכב האוכלוסייה הישראלית מקשה על צמיחת דמוקרטיה לא פחות מאשר מצב החירום הכרוני. רק למיעוט קטן מבין המרכיבים האתניים של החברה הישראלית היה רקע דמוקרטי כלשהו. לרובם הגדול היה רקע אנטי-דמוקרטי מובהק. מקורה של כמחצית מהציבור היהודי, כידוע, באזור המזרח התיכון. אזור זה מאופיין במשטרים אנטי-דמוקרטיים ובאופוזיציות עוד יותר אנטי-דמוקרטיות. אולם גם המחצית השנייה, זו של יוצאי אירופה, מורכבת כמעט כולה מיוצאי המשטרים הלא דמוקרטיים (והמדינות הפחות מפותחות) של מזרח אירופה, ולא של מערבה. היום מקובל, ואפילו אופנתי, להצביע על הרקע הלא דמוקרטי של אביגדור ליברמן ושל העדה הרוסית כולה. טוב לראות שלא תמיד מצליחה התקינות הפוליטית לחנוק את הדיון החופשי: יש קבוצות אתניות שלהן מותר לומר "את כל האמת בפרצוף". אולם ליברמן ועדתו אינם יוצאי דופן מבחינה זו. יוצאי דנמרק ונורבגיה בישראל מעטים מאוד. לך תבנה דמוקרטיה עם כל כך הרבה רוסים וכל כך מעט נורבגים. ובכל זאת, בנינו.

גם למיעוט הערבי בישראל אין כידוע רקע דמוקרטי כלשהו בעברו, פרט לדמוקרטיה הישראלית עצמה, שביחס אליו היא בלתי מושלמת היום והייתה בעבר הרבה יותר בלתי מושלמת. מדובר במיעוט לאומי גדול הרואה את עצמו כחלק מהעם הפלסטיני ומהעולם הערבי, שעמם נמצאת המדינה בסכסוך (הגם שאין הסכסוך כולל עוד את העולם הערבי כולו); והוא מביע את הזדהותו עם הצד השני לסכסוך באופן הגלוי המתאפשר הודות לחופש הביטוי הישראלי שהלך והתרחב עם הזמן. הזדהות גלויה זו – לא רק זיקה תרבותית והזדהות עם הסבל הפלסטיני, אלא תמיכה פוליטית, הנשמעת ברמה גם בימי לחימה ממש – היא אתגר שספק אם חברה חופשית כלשהי בהיסטוריה עמדה בשכמותו. זוהי הזדהות מובנת וטבעית – אך גם תגובתו של הרוב היהודי (שהוא מיעוט קטן במזרח התיכון הערבי) להזדהות זו טבעית לא פחות. יש מיעוטים רבים שיצרו (וספגו) אלימות קשה הרבה יותר, ביחס למדינה ולאוכלוסיית הרוב, מהמיעוט הערבי בישראל; ספק אם היה אי פעם מיעוט, שפחות או יותר כל מנהיגותו והאליטה התרבותית שלו מזדהים בגלוי עם האויב בשעת לחימה. ייתכן שיש כאן מעין "עסקת חבילה" שכדאי למדינה לקבלה, אך את תגובתו הרגשית של הרוב היהודי להזדהות זו אין הדבר יכול לשנות.

יש כמובן המאמינים שהאויב במקרה זה צודק, וראוי להזדהות עמו. ייתכן – האויב הרבה פעמים צודק. סטטיסטית, האויב צודק ב-50% מהמקרים. אולם אין שום מדינה, חופשית ודמוקרטית ככל שתהיה, השרויה בסכסוך אלים, המתייחסת בחיוב להזדהות של אזרחיה עם האויב – צודק או לא צודק. ייתכן שלמורדים נגד השלטון היהודי בקשמיר יש הצדקה לא מבוטלת ללחימתם. הקשמירים הם אמנם אזרחי הודו, בניגוד לפלסטינים בשטחים, אך לעומת זאת אין הודו מכירה בזכותם להגדרה עצמית (בניגוד לישראל שקיבלה את עקרון שתי המדינות). הודו השתלטה על קשמיר בנסיבות שנויות במחלוקת והקהילה הבינלאומית אינה מכירה בריבונותה שם; יש החלטות של מועצת הביטחון הדורשות לקיים משאל עם לשם קביעת עתיד החבל; הודו הבטיחה בעבר לכבדן אך חזרה בה מהבטחתה. המורדים הקשמירים מעולם לא שללו את קיומה של הודו. יש בוודאי מוסלמים בהודו הרואים אותם כצד הצודק בסכסוך. אולם אין הודו עומדת בפני מצב שבו כל ההנהגה של הציבור המוסלמי מזדהה בגלוי עם המרד בקשמיר. האמת היא שחופש הביטוי בהודו – שהוא רחב מאוד במרבית הנושאים – פשוט אינו כולל אפשרות כזאת. לו זה היה המצב, היחסים בין המדינה ההודית לבין המיעוט המוסלמי שלה היו ודאי שונים מאוד.

לפני עשרות שנים ניבא, כזכור, ישעיהו ליבוביץ, שהכיבוש יהרוס את הדמוקרטיה הישראלית. טענתו לא הייתה שהכיבוש עצמו אינו דמוקרטי – דבר שהוא מובן מאלי

— או שלא תהיה לישראל זכות מוסרית לקרוא לעצמה דמוקרטיה, בשל הכיבוש, אלא שהמשטר הדמוקרטי בתוך ישראל עצמה — בראש ובראשונה, חופש הביטוי בישראל — יהרסו משום שלא ניתן יהיה לקיים את הכיבוש מבלי להורסם. דברים אלה יכלו להישמע הגיוניים בשעתם. לי, על כל פנים, הם נשמעו הגיוניים מאוד כשהתוודעתי אליהם בשנות ה־70. בזכות הדברים האלה הוכרז ליבוביץ בחוגים מסוימים כנביא. אך מה קרה באמת לדמוקרטיה הישראלית מאז אותה נבואה על הקרבתה הבלתי נמנעת על מזבח הכיבוש?

אין ספק שישראל היא היום מדינה הרבה יותר דמוקרטית וליברלית מאשר הייתה כשהדברים נאמרו. מובן שכמו בכל תהליך חברתי מורכב, יש גם כאן מגמות סותרות, וניתן להביא דוגמאות גם למגמה הפוכה. אולם המאזן הכולל ברור. יש בישראל היום הרבה יותר חופש ביטוי בנושאים הרגישים ביותר, לרבות שאלת צדקתו הבסיסית של המפעל הציוני, מאשר לפני הכיבוש או זמן קצר לאחריו. במקום שייסתמו פיותיהם של מתנגדי הכיבוש, כפי שחזה ליבוביץ, נפתחו לרווחה פיותיהם של מבקרי הציונות ואף שולליה. אני זוכר שבשנות ה־70 — לפני המהפך, בימיה הטובים של הסוציאליזם דמוקרטיה הישראלית — קמה סערה שהגיעה עד דיונים בכנסת לנוכח הכוונה לשרד בטלוויזיה, בערוץ הממלכתי היחיד, את הסרט חרבת חיזעה (שהוא תמים מאוד כמושגי ימינו). בשנים שלפני הכיבוש, כזכור, מנעה ממשלת ישראל את כניסתו של המדיום הטלוויזיוני לארץ, במטרה מוצהרת להגן על נפש הציבור ובמיוחד הנוער מפני השפעות משחיתות; מאותה סיבה היא מנעה את כניסת ה"ביטלס". הייתה אז עיתונות חופשית, אם כי הצנזורה הצבאית פסלה ידיעות שהיא לא הייתה חולמת לפסול היום, והייתה תחנת רדיו ממלכתית שמשלטה מלשכת ראש הממשלה. בשנות ה־70 חלה כבר ליברליזציה גדולה בתחומים אלה. לבסוף הסרט שודר, אבל לא מבלי שהושבו פרשנים באולפן (כולם מהצד הציוני, כמובן, אפשרות אחרת לא עלתה אז על הדעת) שהסבירו לצופים בסיום הסרט את ההקשר ההיסטורי שבו קרו הדברים. היום, כאשר גדעון לוי מופיע בתוכנית "מועצת החכמים" בערוץ 10, ובערוץ אחר הוא עצמו מראיין את עמירה הס, ובערוץ הכנסת מראיינים את אודי אדיב (מרצה לדמוקרטיה באוניברסיטה הפתוחה) ונותנים במה לעמדותיו, ובערוץ 2 ניתן לראות את עו"ד לאה צמל, וביומני סוף השבוע של שני הערוצים העיקריים מקדישים כתבות נרחבות ואוהדות לסרבני השירות בשטחים, ואומן תל-אביבי, הקורא לחרם אומנותי בינלאומי על עירו, מקבל פרס מטעם העירייה, והוויכוח הוא פחות על זכותם של מרצים ישראלים להטיף לחרם אקדמי בינלאומי על חבריהם לעבודה ועל תלמידיהם, ויותר על זכותם של ראשי האוניברסיטאות לגנות אותם על הטפה זו¹ — קשה לומר שמאז שנות ה־70 הכיבוש

הרס את חופש הביטוי בישראל. אם חופש זה אכן נהרס, קיימת בוודאי מזימה ציונית מתוחכמת במיוחד שנועדה להסתיר את דבר הריסתו.

מערכת הביטחון, שהייתה אמורה להשתלט כליל על המדינה והחברה בחסות הכיבוש וכחלק מהמאמץ לקיימו בכל מחיר, מעולם לא הייתה נתונה למידה כזאת של ביקורת תקשורתית, מצד אחד, וביקורת משפטית, מצד שני, כמו היום. אפשר כמובן לטעון שעדיין יש לה השפעה מופרזת וכי הביקורת אינה מספיקה; אי אפשר לפקפק ברצינות בכך שהביקורת חזקה הרבה יותר מבעבר. במידה פחותה אך ניכרת, הדבר נכון גם לגבי ביקורת פרלמנטארית. בית המשפט העליון מעולם לא התערב בהחלטות של מערכת הביטחון כפי שהוא מתערב בהן היום. כאשר ליבוביץ ניבא שישראל כולה תהפוך לקסרקטין, לא ניתן היה לתאר את פסקי הדין נגד תוואי הגדר, או נגד "לחץ פיזי מתון", או נגד "נוהל שכן" או לשחרור אנשי חיזבאללה זוטרים שהוחזקו כ"קלף מיקוח".

גם בנושאים רבים אחרים חלה דמוקרטיזציה וליברליזציה (שתי תופעות שונות אם כי קשורות, ושתייהן התרחשו בישראל לאורך עשרות שנים). איש לא יפקפק בכך שהמשטר הפנימי במפלגות הישראליות דמוקרטי היום יותר מאשר בתקופת ועדות המינויים (מה שמצמיח גם תופעות של שחיתות וקניית קולות), ושהכנסת עצמאית יותר מבעבר כלפי הממשלה, מה שמתבטא בין היתר ביכול עשיר של הצעות חוק פרטיות המתקבלות לעתים קרובות כנגד עמדת הממשלה, תוך כדי שבירת העיקרון הסוציאלי-דמוקרטי הישן והטוב של בלי חירות ומק"י. הקריירה הפרלמנטארית המפוארת של תמר גוז'נסקי, על עשרות החוקים שהעבירה (לא בנושאים פוליטיים מרכזיים, כמובן) לא הייתה אפשרית בכנסת של פעם – אך גם לא במרבית הפרלמנטים הדמוקרטיים בימינו. לו הייתה תמר גוז'נסקי יושבת באם הפרלמנטים בווסטמינסטר, היא הייתה יכולה לשבת שם עשרות שנים מבלי שיאפשרו לה להעביר הצעת חוק אחת – בעיקר בשל הכלל הבריטי שלפיו הצעת חוק פרטית אינה יכולה להגדיל את הוצאות המדינה. תחום יחסי הדת והמדינה ממשיך להיות תחום לקוי ובעייתי מבחינת עקרונות הדמוקרטיה הליברלית. ואולם, על אף כוחן הקואליציוני ולמרות צמיחתו הדמוגרפית של הציבור החרדי, לא הצליחו המפלגות הדתיות למנוע כרסום חמור, מבחינתן, בסטטוס-קוו בנושאי שבת וכשרות, נכשלו במאבקן לתיקון חוק "מיהו יהודי", ונאלצו להשלים עם מצעדי גאווה בתל-אביב ואף בירושלים. כל אדם נאור יודע שיש קשר הדוק בין מיליטריזם להומופוביה. איך לא? הקלישאה הזאת יוצאת מהפה מאליה, ללא מאמץ. מה ניתן אפוא להסיק מהליברליזציה העצומה שחלה בנושא זה בישראל, ובין היתר מכך שהמדיניות של צה"ל בתחום זה ליברלית היום יותר מזו

שהונהגה בצבא האמריקאי על ידי ביל קלינטון?³ אחת מהשתיים – או שישראל הפכה עם הזמן, למרבה הפלא, למיליטריסטית פחות, או שגם האדם הנאור צריך לבחון מדי פעם מחדש את קלישאותיו. אולי שתי ההנחות נכונות.

מעמדם האזרחי של הערבים בישראל רחוק מלהיות משביע רצון. זהו, ללא ספק, הפגם העיקרי בדמוקרטיה הישראלית. אולם ברור שהמצב בתחום זה טוב יותר היום מאשר בשנות ה-70 וה-80, שלא לדבר על ימי הממשל הצבאי (לפני שהכיבוש הרס את הדמוקרטיה) – למרות שאכן היה הגיוני להניח שהשליטה על הפלסטינים בשטחים וטשטוש הקו הירוק יפגעו במעמדם. נראה שהמגמה הכללית של הליברליזציה הייתה חזקה יותר. "הזכויות הקונסטיטוציוניות של הערבים השתפרו במסגרת המהפכה החוקתית" – קבע, בשנת 2000, לא אחר מאשר עזמי בשארה.⁴

אכן, קרו דברים בארץ מאז שנת 2000. לא בהכרח כל מה שהיה נכון אז נכון גם היום. אירועי העשור האחרון הציבו אתגר קשה לדמוקרטיה הישראלית. העימות העקוב מדם עם הפלסטינים בשטחים שהחל בשנה זו, ובהמשך – שתי המלחמות, בלבנון ובעזה, לא יכלו שלא להשפיע באופן שלילי על היחסים בין היהודים והערבים בישראל. בתקופה זו הגיעה לשיאה תופעת ההתייצבות הגלויה של ההנהגה והאליטה של הציבור הערבי לצד אלה שניהלו עימות צבאי עם המדינה. שוב, אין שום קושי להבין מדוע אירע הדבר בנסיבות אלה, אך גם את תגובת הציבור היהודי קל מאוד להבין. שום ציבור בעולם לא היה מגיב אחרת בנסיבות דומות. ליתר דיוק, ציבורים רבים בעולם היו ודאי מגיבים בצורה קשה יותר. התקינות הפוליטית מחייבת גם להכחיש את התופעה וגם להצדיק אותה, לסירוגין או בו־זמנית. האמת היא שאין שום אפשרות להכחיש את מה שידוע לכל, ולשאלת ההצדקה – כלומר, השאלה מי צריך להיחשב לצד הצודק בעימות ומי ראוי לתמיכה – אינה רלבנטית לדיוננו, עד כמה שהיא רלבנטית וחשובה מבחינות אחרות. אין עם בעולם ובהיסטוריה שהיה מוכן לקבל בשוויון נפש גילויים של הזדהות עם הצד השני בעת עימות צבאי פעיל. הרבר נכון לגבי כל סוגי המשטרים וכל סוגי המלחמות, צודקות יותר או צודקות פחות. פחות מכל מוכן עם כלשהו לקבל גילויים כאלה מצד מיעוט לאומי הקשור עם הצד השני בקשר אתנור-לאומי.

ואף על פי כן, המפלגות הערביות פועלות באופן חוקי, יושבות בפרלמנט הישראלי ומשמיעות את קולן באופן נחרץ ובוטה. מה שספרד אינה מוכנה לקבל מלאומנים בסקים מקבלת ישראל, אמנם במורח רוח, מהמפלגות הערביות. כל הנסיונות לפסול את המפלגות האלו (חלקן) מלרוץ לכנסת הוכשלו על ידי בית המשפט העליון. החלטות הפסילה של ועדת הבחירות המרכזית הפכו למעין טקס החוזר על עצמו מדי

מערכת בחירות, עם סוף ידוע מראש: הוועדה פוסלת, דברי הספד נרגשים לדמוקרטיה הישראלית נשמעים מכל עבר, בית המשפט העליון מבטל את הפסילה, כולם הולכים הביתה עייפים אך מרוצים. בינתיים, חופש הביטוי זכה, דווקא במהלך שנות ה-2000 הקשות, להגנה נוספת – בית המשפט העליון פירש את החוקים נגד הסתה לאלמות באופן שכמעט אינו מאפשר הרשעה. אכן, לאחרונה הועלו מספר הצעות חוק דרקוניות אשר לו היו מתקבלות ומופעלות, היו פוגעות קשות בחופש הביטוי. אין לפי הערכתי שום סיכוי שזה יקרה. הצעות חוק אלו עלו בעיקר, אם כי לא רק, מקרב מסיעת "ישראל ביתנו". אין ספק שמערכת הבחירות של ליברמן ומפלגתו, למרות שבאופן רשמי עסקה רק בשאלת הנאמנות ולא ביקשה לשלול זכויות מאזרחים ערבים בשל מוצאם, הייתה כרוכה בליבוי שיטתי של יצרים אנטי-ערביים. ההצעה לחייב את כל האזרחים להישבע אמונים למדינה ולשלול את זכויותיהם של המסרבים היא הצעה הזויה ומופרכת. אין לה שמץ של סיכוי לעבור. גם הנסיונות הנפסדים של "אם תרצו" לגרום לפיטורי מרצים בעזרת איום בחרם תורמים – אכן חציה של הקו המפריד בין פולמוס צעקני לבין ניסיון לפגיעה ישירה וממשית בחופש האקדמי – נידונו לכישלון. כל הפיות שאותם היו אנשי "אם תרצו" רוצים לסתום, בעזרת לחצים ציבוריים או פוליטיים, ימשיכו להיות פתוחים לרווחה.

המפלגות הערביות היו חלק מ"גוש חוסם" בימי ממשלת רבין. לברק, שנבחר בבחירות אישיות (בתמיכה ערבית חזקה) לא היה כלל רוב חוסם בכנסת, גם אם נמנה את המפלגות הערביות; לא ניתן לדעת אם הוא היה מוכן להסתמך על רוב כזה לו היה הדבר אפשרי. לאחר פרוץ האינתיפאדה השנייה, השתנה המצב. היום קשה לתאר ממשלה המוכנה להסתמך על תמיכתן הפרלמנטאית של המפלגות האלו; וממילא שאלת הרוב החוסם נגד הימין הפכה לתיאורטית בשל החלשת השמאל. יש מי שנוזף בציבור היהודי הישראלי על כך שלאחר שראה חבר כנסת ערבי אחד מתראיין לטלוויזיה כאשר תמונתו של השייח יאסין תלויה על הקיר מאחורי גבו, ושמע חבר כנסת אחר משבח את נסראללה כאשר טיליו נחתו על חיפה (ועל נצרת), אין הוא מוכן לקבל ממשלה הנשענת על תמיכת נציגי מפלגות אלה. יש להצטער על נזיפות אלה. מי שנוזף בציבור נזיפות בלתי צודקות בעליל, לא יזכה להקשבה גם אם תהיה באמתחתו נזיפה צודקת. יחד עם זאת, דווקא בשנות ה-2000 הושג ההישג (הצנוע) של שר ערבי ראשון בממשלה, ושופט ערבי בבית המשפט העליון.

הדיון הציבורי בישראל חופשי יותר מאי פעם. התמונה ורודה פחות לגבי רמתו. התלונות על היעלמות האידיאולוגיה ממערכות הבחירות נשמעות בארצות דמוקרטיות רבות. נראה שבארץ יש לכך גם סיבה מקומית ייחודית: הוויכוח הגדול בנושא המדינה

הפלטטיניתי הסתיים למעשה, עד כמה שהדבר נוגע לכוחות הפוליטיים העיקריים. במערכת הבחירות האחרונה מפלגת "קדימה" ומפלגת ה"עבודה" תמכו ברעיון זה, ואילו "הליכוד" נזהר מלשלול אותו. לאחר הבחירות, נתניהו אימץ אותו רשמית. איכות המשטר הדמוקרטי אמנם אינה תלויה בכך שרוב הציבור יסכים דווקא לעמדותיי, אבל טוב שזה קורה. בסופו של דבר, על אף כל גילויי הכעס וההקצנה (שלא היו בלתי צפויים בנסיבות העניין), השנים הקשות האלו לא הביאו את הציבור הישראלי לזנוח את תמיכתו הבסיסית בחלוקת הארץ בין שני העמים. מה בין נכונות זו לבין הסיכויים להגיע אכן לשלום ישראלי-פלסטיני – זהו נושא למאמר אחר.

- 1 במחשבה שנייה, סעיפי החקיקה הדרקוניים שאימצה דנמרק על מנת להגביל את ההגירה מהעולם השלישי (גם לצורך איחוד משפחות ונישואין) מצביעה על כך שלנוכח בעיות מסוימות גם מלאכי שרת לא תמיד שומרים על מלאכיותם. ראו humanityinaction.org/docs/Uttenthal_Orren_2002.pdf
- 2 מתגובתה הראשונה של נשיאת אוניברסיטת בן-גוריון ניתן היה אמנם להתרשם שקיים ויכוח על גבולות חופש הביטוי במקרה זה (של ד"ר גורדון), אולם עד מהרה הובהר שאין לאוניברסיטה כוונה לנקוט צעדים רשמיים כלשהם. אני מקווה שלא תתקבל ההצעה שהועלתה בכנסת להטיל קנס על אלה המטיפים לחרם. בצרפת, לעומת זאת, הרשיע בית משפט וקנס פעיל קומוניסטי שהטיף לחרם על מוצרים ישראליים, ובית המשפט האירופי לזכויות האדם אישר את ההרשעה בקובעו שהנאשם נענש לא על דעותיו אלא על הטפה לאפליה פסולה – ראו cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?action=html&documentId=852555&portal=hbk&source=externalbydocnumber&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649
- 3 לא לגמרי ברור איזה כיבוש פגע בדמוקרטיה הצרפתית.
- 4 המדיניות שהונהגה על ידי קלינטון היא "don't ask, don't tell" ואילו מאמציו של אובמה להנהיג מדיניות ליברלית יותר נתקלים לפי שעה בקשיים. המדיניות של צה"ל בנושא זה, מזה שנים, היא we couldn't care less.
- 4 "תהליך הריבונות לא הושלם", בתוך י', דויד (עורך). 2000. מדינת ישראל בין יהדות ודמוקרטיה: קובץ ראיונות ומאמרים, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ': 326.